

GÖMÖRI GYÖRCY

AZ 1956-OS FORRADALOM EMLÉKEZETE AZ ANGOL SAJTÓBAN ÉS IRODALOMBAN

Az emlékezés ellentéte nem a közömbös nem emlékezés, hanem a felejtés, az amnézia. Nem kívánom itt elemezni az 1956-os forradalom leverését követő kollektív magyarországi amnézia okait, azt, hogy mennyi része volt ebben a véres megtorlás traumájának, illetve a felkínált érvnyesülési lehetőségeknek. Mindössze azt szeretném megállapítani, hogy míg Magyarországon egészen a hetvenes évek végéig írott formában csak a forradalom hivatalos megítélése létezett (s az emlékezést a Kádár-rendszer csak az államszocializmus halottainak, illetve védelmezőinek tartotta fenn), Nyugaton merőben más volt a helyzet. Az 1956–1989 közötti időszakban részben a számszerűleg tetemes, de intellektuális értékekben sem szűkölködő magyar emigráció őrizte meg és ápolta 1956 emlékét, részben pedig a nyugati közvélemény és a sajtó, melynek figyelmét és 1956-hoz való viszonyát mindig meghatározta az éppen aktuális nemzetközi helyzet, más szóval az emlékezés relevanciaszintje. Nyugaton a szóhasználat körül nemigen voltak viták – az emlékezők túlnyomó többsége a „forradalom” kifejezést használta az 1956-os magyar események leírására, ezt csak néha helyettesítve be „felkeléssel” (*uprising*), vagy – ahogy azt főleg az emigráció egyes jobboldali hangadói, illetve az amerikai konzervatívok emlegették – „szabad-ságharcossal”. Az „ellenforradalom” szó a kommunisták és szovjetbarátok monopóliuma maradt.

1956 októberében egy történelmi pillanatra az egész világ figyelme Magyarország felé fordult. Számos nyugati újságíró érkezett az országba, és a bécsi jelentések száma is megszorodott¹. A tudósítók félelemmel vegyes ámulattal adóztak a magyarok függetlenedési törekvéseinek, s annak az elszántságnak, amellyel ez a kis ország szembe mert szállni az akkor még katonailag erős szovjet birodalommal. A londoni *The Times* 1956. évi indexében 23 októberi és 36 novemberi Magyarországról szóló tételt találunk. Az angol lapok szinte versengtek egymással, hogy ki tud érdekesebbet írni a korábban marginálisnak tekintett országról; így persze álhírek is lábra kaptak, de egy angol újságíró, Noel Barber meg is sebesült a magyarországi harcok közben. Már 1957-ben számos angol nyelvű könyv jelent meg a magyar forradalomról, köztük néhány szemtanúé, például Noel Barberé² és Peter Fryeré³, valamint két újságíróé, akik inkább Bécsből, illetve másodkézből szereztek értesüléseiket: magyar menekülteket beszéltek, s az ő történeteik alapján próbáltak valamilyen képet összerakni a történekről. Így készült Mikes György⁴, valamint James Albert Michener amerikai

1 A legtöbb angol napilap saját tudósítót küldött Bécsbe, illetve Magyarországra.

2 *A Handful of Ashes. A Personal Testament of the Battle of Budapest*. London, 1957, Allan Wintage.

3 *The Hungarian Tragedy*. London, 1957, Dennis Dobson.

4 George Mikes: *The Hungarian Revolution*. London, 1957, A. Deutsch. Mikes engem is meginterjúvált 1956 novemberében egy bécsi diákszállón, de nevemet – biztonsági okokból – nem adta meg a szövegben.

újságíró könyve⁵. Az utóbbi két műről elmondhatjuk, hogy bár szerzőik tárgyilagosságra törekedtek, informátoraik történeteinek hitelességét nem tudták megvizsgálni, így a dokumentáció olykor átsap fikcióba – nem minden tanúvallomás hiteles.

Ami a személyes beszámolókat illeti, bizonyára Barber könyvének is sikere volt – nem jártam utána. Peter Fryer tanúvallomását azonban akkoriban mohón olvastuk és kommentáltuk.

Fryer már korábban is járt Magyarországon, s a londoni *Daily Worker* őt küldte ki, hogy tudósítson a magyarországi „eseményekről”. Fryer korábban nem adta jelét annak, hogy hajlamos az angol kommunista párt szempontjából „eretnek” nézetekre – ezért esett rá újra a szerkesztők választása. Csakhogy az angol újságíró egy nappal a mosonmagyaróvári tömegmészárlás után, október 27-én érkezett Ausztriából Magyaróvárra. Az áldozatok – 52 halott⁶ – kiterítve feküdtek, és Fryer nemcsak a hozzátartozók gyászának, hanem annak is tanúja volt, hogy hogyan lincseltek meg a korábban megsebesült Stefkó József határőrtszert a felbőszült óváriak. Fryer, aki addig csak a brit imperializmus bűneinek leleplezésével foglalkozott, ekkor megfogadta, hogy a magyar forradalomról is csak az igazat fogja megírni. Tudósításaiban beszámolt a Magyar Dolgozók Pártjának teljes csődjéről: ez a párt nyolcévű egyeduralma alatt nem volt képes sem „boldog, sem biztonságos életet” teremteni a magyar népnek; az úgynevezett „új Magyarország kártyavárként omlott össze” – ez pedig azt jelenti, hogy az angol kommunistáknak is felül kell vizsgálniuk „előre megalkotott” (*preconceived*) elméleteiket a szocializmus helyzetéről.

Fryer ezek után járt Győrben és Pesten is, ahol még részt vett Losonczy Géza és Tildy Zoltán sajtókonferenciáján, majd november 4-e után más újságírókkal együtt a brit követségen „dekkolt”. November 4-e után ezt írja: „A bosszúszomjas, kegyetlen sztálinizmus visszatért Budapestre.”⁷ Ez ugyan rövid távon nem volt igaz, mert Kádár eleinte még próbált egyezkedni, de megállapítása pár héten belül teljesen helytállónak bizonyult.

A *Daily Worker* nem közölte Fryer tudósításait, sőt még a szerkesztőségben dolgozó újságírók elől is rejtette. Fryer hiába hivatkozott könyvében más baloldali újságírók véleményére⁸, mivel tanúságtételét először angol polgári lapok közölték, így korábbi elvtársai nyilvánvalónak vélték, hogy „eladta magát” a reakciónak. A mulasztást később egy brosúrával próbálták pótolni, amelyet a Magyarországon élő veterán kommunista, Charlie Coutts fércelt össze. Arról viszont kevesen tudnak, hogy miután Fryer kilépett a *Daily Worker*től, távozása valóságos lavinát indított el a szerkesztőségben. Ahogy azt a walesi születésű újságíró, Llew Gardner húsz évvel később megírta⁹, Fryer után először Jimmy Friell, a lap „Gabriel” álnéven publikáló karikatúristája mondott búcsút a brit kommunisták lapjának (mert nem közölték egy a szovjet politikát is elítélő rajzát), majd még hét további munkatárs követte. Kis túlzással úgy is fogalmazhatnánk, hogy a *Daily Worker* hanyatlása a magyar forradalom hatására kezdődött el.

James A. Michener és Peter Fryer művei mellett 1957 igazán fontos könyveseménye az Egyesült Nemzetek különbizottságának jelentése volt „a magyar kérdésről”¹⁰. A jelentés

5 *The Bridge at Andau*. New York, 1958; magyarul: *A híd az Andaunál*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, 1994, Hiltet.

6 *1956 kézikönyve*. [I. köt.] *Kronológia*. Főszerk. Hegedűs B. András. Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 106. o.

7 Fryer: i. m. 72. o.

8 Bruce Renton például határozottan tagadta a magyarországi „fehérterror” legendáját, lásd *New Statesman and Nation*, 1956. november 17.

9 Uo. 1976. október 29.

10 *United Nations General Assembly. Special Committee on the Problem of Hungary*. New York, 1957, United Nations.

azért volt fontos, mert nemcsak az angol–amerikai közvélemény, hanem az összes nyugati demokrácia álláspontját is összegezte (többnyire magyar menekültek tanúvallomásait felhasználva), és mert az ENSZ közgyűlése a jelentés alapján 1957. augusztus 29-én hivatalosan elítélte a szovjet beavatkozást. Emiatt a különbizottsági jelentés a lehető legvörösebb posztó lett a kommunisták szemében – és ez vezetett a Povl Bang-Jensen elleni fegyelmi eljárásokhoz, illetve a dán diplomata 1959-ben bekövetkezett tragikus halálához, amelynek körülményei még ma sincsenek tisztázva.¹¹ Mindenesetre Bang-Jensen az ENSZ-jelentés ügyében tiszteletre méltó bátorságot tanúsított, amikor megtagadta szovjetbarát feletteseinek a magyar tanúk nevének kiadását.

Még két 1957-es kiadványt kell megemlíteni, legalább a viszonylagos teljesség kedvéért: a magyar születésű rádiós, George Urban könyvét¹², valamint egy Melvin J. Lasky által szerkesztett antológiát¹³. Az utóbbit többek között azért forgattuk különös érdeklődéssel, mert részleteket tartalmazott Wiktor Woroszylski lengyel újságíró híres magyarországi naplójából, amely akkor még csak franciául jelent meg teljes terjedelmében¹⁴. Ha valaki együtt olvasta az ENSZ-jelentést a Lasky-féle gyűjteménnyel, már 1957-ben elég hű képet kaphatott arról, mi is történt 1956 október–novemberében Magyarországon.

A forradalom leverését követő tíz évben rengeteg könyv jelent meg 1956-ról, köztük igényes politológiai, illetve történeti feldolgozások. Szerzőik magyar emigránsok voltak¹⁵, illetve angol vagy amerikai tudósok¹⁶. Megjelent Nagy Imre *On Communism* című emlékirata is Hugh Seton-Watson bevezető tanulmányával.¹⁷ Az angol nyelvű folyóiratok közül 1959–1964 között mindössze egy ápolta rendszeresen 1956 emlékét – de azt sem angolok, hanem magyarok szerkesztették, és Brüsszelben jelent meg.¹⁸ Ez az időszak – egészen a kubai konfrontációig – még szovjet sikerek jegyében telt el, Magyarországon pedig kezdett konszolidálódni a Kádár-rezsim, ennek (és az amerikaiak kompromisszumkészségének) volt félreismerhetetlen jele az 1963-as amnesztia.

- 11 Nagy András szerint lehetséges, hogy nem öngyilkosság, hanem politikai gyilkosság történt, lásd Jelentés egy kutatásról. A „Bang-Jensen-ügy”. In *Évkönyv III. 1994*. Budapest, 1994, 1956-os Intézet, 296. o.
- 12 *The Nineteen Days. A Broadcaster's Account of the Hungarian Revolution*. London–Melbourne–Toronto, 1957, Heinemann.
- 13 *The Hungarian Revolution. The Story of the October Uprising as Recorded in Documents, Dispatches, Eyewitness Accounts and Worldwide Reactions. A White Book*. London, 1957, Secker–Warburg.
- 14 *France Observateur*, 1957. január 3. Később szamizdatként lengyelül és magyarul is megjelent (magyar nyelven Krassó György előszavával a Magyar Október Szabadsajtó kiadásában). A teljes naplót magyarul lásd Wiktor Woroszylski: *Magyarországi napló, 1956*. Ford. Kerényi Grácia, D. Molnár István. Utószó: D. Molnár István. Budapest, 1994, Századvég–1956-os Intézet, 123 o.
- 15 Lásd például Tamás Aczél–Tibor Méray: *The Revolt of the Mind. A Case History of Intellectual Resistance Behind the Iron Curtain*. New York, 1959, Praeger (magyar nyelvű kiadása: *Tisztító vihar*. Szeged, 1989, JATE); Paul Kecskeméti: *The Unexpected Revolution. Social Forces in the Hungarian Uprising*. Stanford, 1961, Stanford University Press; Ferenc A. Váli: *Rift and Revolt in Hungary. Nationalism versus Communism*. Cambridge, 1961, Harvard University Press.
- 16 Például *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe. A Selection of Documents on Events in Poland and Hungary, February–November 1956*. Szerk. Paul E. Zinner. New York, 1957, Columbia University Press; Paul E. Zinner: *Revolution in Hungary*. New York–London, 1962, Columbia University Press.
- 17 A New York-i Praeger és a londoni Thames and Hudson kiadásában.
- 18 A semmitmondó című *The Review* (illetve francia ikerestvére, az *Études*), amelynek magam is munkatársa voltam, s amelyben legérdekesebb publikációm talán az Isaac Deutscherrel folytatott interjú volt.

1966-ra, a forradalom 10. évfordulójára úgy látszott, ez a téma teljesen háttérbe szorult más aktuálisabb kérdések miatt. (Szomorú esemény volt Walesben az 1966. október 22-i aberfani földcsuszamlás, amikor egy salakhegy rádőlt egy iskolára, és mintegy százötven halálos áldozatot követelt.) A világpolitikában olyan ügyek domináltak, mint a vietnami háború vagy a látványosan kiéleződő szovjet–kínai ellentét. Így aztán az angol lapok többsége is inkább ezekre reagált 1966 októberében. A legtekintélyesebb liberális vasárnapi lap, az *Observer* például megemlékezett a szuezi akció 10. évfordulójáról, de Magyarországról hallgatott; Edward Crankshaw viszont (aki pár évvel korábban még jó szolgálatot tett a magyaroknak az erdélyi kérdés megbolygatásával) csak a szovjet–kínai viszályról írt a lap 1966. október 30-i számában. A *The Guardian* még az *Observer*-en is túltett: október 19-én Hungary united (Magyarország egyesül/egyetért) címmel közölte Jo Grimond liberális politikus Kállai Gyulához intézett kérdéseit és a válaszokat. Kállai Magyarország „rendkívül gyors politikai és gazdasági konszolidációjával” dicsekszik, és mint az interjú címe is jelzi, úgy véli, hogy az egész magyar társadalom egy emberként áll a Kádár-rendszer mögött – Grimond ezt sajátos módon nem kommentálja. Igaz, egy névtelen „menekült újságíró” válaszul közölt levele rámutatott Kállai ferdítéseire, illetve állításainak megkérdőjelezhető voltára, de valójában csak az október 21-i lapszám „javított” azzal, hogy leadta Ignotus Pál cikkét a forradalomról, amelynek summája a következő: „a felkelés [...] kilengéseivel és tragédiájával együtt is szolgálatot tett Magyarországnak és az egész világnak”¹⁹.

Az említett két lap magatartása, azt hiszem, modellértékű. Igaz, a 10. évfordulóra megjelent egy esszégyűjtemény is²⁰ Aczél Tamás szerkesztésében; ehhez Polányi Mihály írt kissé langyos bevezetőt, ám érdekes tanulmányokat olvashatunk tizenegy szerzőtől, akik közül csak kettő angol és egy „fogadott angol”, vagyis euro-brit, ez utóbbi Arthur Koestler, de ő csak egy jelentéktelen írásocskával szerepel a kötetben. Az angolok közül Antony Rhodes 1956-os magyarországi emlékeiről ír, Raymond Fletcher (akiben politológust gyanítok) pedig a szovjet birodalmon belüli ellenzéki mozgalmakat elemzi 1917-től 1966-ig. Alighanem neki van igaza, amikor összehasonlítja a nyugati világ reakcióit a szuezi és a magyarországi nagyhatalmi beavatkozásra: míg Szueze a nyugati baloldal még tíz év után is őszinte felháborodással emlékezik, a magyarországi szovjet támadás (ami a szuezinél is „gyalázatosabb” volt) „teljesen el lett felejtve”²¹. A kötet egyik legokosabb tanulmánya a francia Raymond Aron tollából származik, aki bár az 1956-os forradalmat „történelmi tragédiának” látja, ugyanakkor úgy gondolja, hogy az „győzelmes vereség” volt, amennyiben megerősítette az ember igazságba vetett hitét. De Aron azt is megjegyzi, hogy az 1956-os nyugati inercia megerősítette a sejtést, hogy azok az országok, amelyekre rákényszerítették a szovjet rendszert, „egyedül magukra számíthatnak”²². A szerzők közül talán a magyar emigráns Váli A. Ferenc a legoptimistább, amennyiben feltételezi, hogy Nagy Imre kivégzése lesz az a „csontváz a szekrényben”, amelynek felfedezése „kérdésessé teheti (sőt egy napon elkerülhetetlenül azzá fogja tenni) a Kádár-rendszer fennállását”²³, ugyanúgy, ahogyan a kommunista Rajk rehabilitálása hozzájárult a kommunista rendszer összeomlásához 1956-ban.

19 *The Guardian*, 1966. október 22.

20 *Ten Years After. A Commemoration of the Tenth Anniversary of the Hungarian Revolution*. London, 1966, MacGibbon–Kee.

21 Uo. 56. o.

22 Uo. 30. o.

23 Uo. 150. o.

Az angol sajtóban, pontosabban az 1966-os angol médiában azért volt egy-két adás, amely megmentette a „mundér becsületét”. Ilyennek nevezném azt a *The Hungarian Revolution* című dokumentumműsort, amelyet régi oxfordi kollégiumi társam, a horvát emigránsból brit rádióssá, majd külügyi tanácsadóvá lett Chris Cviic rendezett a BBC Home Service-nek 1966. október 23-án. Ebben a műsorban (amelyet Noel Johnson vezetett) hat angol, öt magyar és egy indiai (K. P. S. Menon) szólalt meg, beszélt a forradalomról – a magyarok közt Mikes György, Kéthly Anna, Ignotus Pál és Szász Béla társaságában ott voltam én is. Az angolok közül négyen (Noel Barber, dr. Edith Bone, Peter Fryer és Sefton Delmer) szemtanúi voltak 1956-ban a forradalomnak, de hárman nem mondanak újat, csak Sefton Delmer mond valami különös dolgot. Előtte ugyanis Kéthly Anna dicséri Nagy Imrét, mondván: „Nagy Imre igazi magyar hazafi volt”. Ehhez persze Delmer nem tud hozzászólni, de személyes benyomásai Nagyról rosszak: „[Nagy] nem volt képes dönteni – ügyetlenkedő öreg politikus (*a bumbling kind of elderly politician*) volt.” Ő Maléterrel is találkozott, és meglepte a magyar katonatiszt népszerűsége (az emberek ölelgették), valamint az, hogy Maléter egyenruháján még a forradalom alatt is szovjet kitüntetések viselt. Miután látta, hogy Delmer csodálkozik ezen, Maléter állítólag ezt mondta: „Jó kommunista vagyok..., de nem akarom, hogy az országomat kizsákmányolják” – vagyis Delmer „nemzeti kommunistának” látta Maléter Pált. A műsor Mikes György szavaival záródott, aki szerint nem lehet tudni, mi lett volna a forradalomból, ha győz, milyen irányban alakult volna. Csak annyit lehet tudni, hogy ha nem történt volna meg, „korunk, történelmünk és személyes életünk mind sokkal, de sokkal szegényebb lenne”.

Ha politikailag nem is, irodalmi szempontból 1966 érdekes fejleményt hozott a forradalom recepciótörténetében. Az Egyesült Államokban megjelent egy kis versantológia²⁴, amely az amerikai költők 1956-ról akkor és azután írt verseit gyűjtötte össze, majd nem sokkal később, a forradalmi évfordulóra napvilágot látott a *Gloria victis*²⁵, a világ költőinek a magyar forradalomról és Nagy Imréről írt verseivel. Ebben az angol nyelvterületet 27 vers képviseli, ebből 22 amerikai, három angol, egy kanadai és egy ausztráliai²⁶ – ami mutatja, mennyire megérintette ez a „romantikus” forradalom a nagyvilág angolul verselő költőit. Az amerikaiaknál több verset csak a lengyelek írtak erről a témáról (ezek közül én csak az öt legrepresentatívabbat válogattam be a *Gloria victis*-be). Az antológiát joggal lehet bírálni színvonalbeli egyenlenségei miatt, de mint dokumentum kétségtelenül jelentős teljesítmény.

A legjobb angol verset témánkról érdekes módon szintén 1966-ban írta az a George Macbeth, aki később Magyarországon is járt, és Nagy László-versek fordításával is próbálkozott (szerintem mérsékelt sikerrel). A vers címe *The Horsemen*, vagyis *A lovasok*²⁷, alcíme pedig *Budapest, 1956. november negyedike* – más szóval a második szovjet beavatkozás napja. Macbeth versében ugyan szerepelnek „pincékben benzines palackkal kuporgó, várakozó fiúk” is, de a vers igazi „hősei” az orosz katonák, akik tankistákból átvedlenek barbár lovasokká a brit költő képzeletében. A magyar olvasónak feltűnő, hogyan kapcsolja össze Macbeth Szezet Budapesttel, vagyis hogyan létesít egy bizonyos oksági kapcsolatot a két katonai beavatkozás között. Idézem a vers utolsó sorait: *Valahol keleten / az arany csillag lehullt, s azt híven eladták / őket Afrikában, a katonák idejötték, az út mentén / aratni. S ahogy éles, tiszta szemük / pásztázta a homályt a reteszek becsukódtak / és lovasok lettek újra, vágatatók.*

24 *From the Hungarian Revolution*. Szerk. David Ray. Ithaca, 1966, Cornell.

25 *Gloria victis. Az 1956-os magyar szabadságharc költői visszhangja a nagyvilágban*. Szerk. Tollas Tibor. München, 1966, Nemzetőr.

26 Az utóbbi két országban feltehetően felületes volt a gyűjtés.

27 Magyarra én fordítottam, lásd *Irodalmi Újság*, 1968. július 15. 5. o.

1968-ban a „prágai tavasz” újra „aktualizálta” az 1956-os forradalmat, pontosabban megemelte annak relevanciaszintjét Nyugaton. Az augusztusi beavatkozást ugyan a szovjetek nem egyedül, hanem „varsói szerződéses” keretben hajtották végre, de az események óhatatlanul visszaidéztek 1956 októberét. Nyugati publicisták egész serege mutatott rá arra a vitathatatlán tényre, hogy 1968 arról győzte meg a világot, hogy a magyar forradalmat nem azért taposták el a szovjet tankok, mert a forradalmi erőszak halálos áldozatokat követelt, vagy mert Nagy Imre felmondta a Varsói Szerződést. A csehszlovák pártvezetés többsége a reformokat támogatta, a tömegek mögöttük és nem a szovjet ügynökök mögött álltak, a változás békés úton folyt le – a Szovjetunió mégis lerohanta Csehszlovákiát. Ugyanakkor Magyarországon 1968-ban lépett életbe az új gazdasági mechanizmus, megcsillogtatva egy „jóléti szocialista társadalom” lehetőségét. Azért csak megcsillogtatva, mert egyrészt pár éven belül (1971–1972-re) leállították a reformokat, a Kádár-rendszer gazdaságilag „visszarendeződött”, másrészt azért, mert az adott keretek között (egy budapesti ismerősöm találó kifejezésével) csupán egy „álfogyasztói” társadalomról lehetett szó. Viszont éppen Csehszlovákia megszállása és a lengyelországi „antirevizionista-anticionista” kampány után kapott lábra a „legvidámabb barakk” elmélete, amely Magyarországnak a szovjet blokkon belül különleges helyet biztosított.

Nem sokkal ezután, 1969-ben jelent meg Vincent Brome angol író regénye, a *The Revolution*²⁸. Ennek egy Gavin Cartwright nevű amerikai újságíró a főhőse, baloldali érzelmű, volt kommunista párttag, tehát nem „tipikus” nyugati tudósító, aki naplót vezet 1956-os magyarországi élményeiről. Cartwright részben egy széteső házasságból menekül, részben pedig utóljára próbára akarja tenni politikai elveit. A forradalom alatt beleszeret egy magyar lányba, „Ági”-ba. A lány különös kapcsolatban áll egy Balogh József nevű hajdani kémelhárítóval, akit később az ÁVH letartóztat. A dolgok logikájából következően Cartwright hosszú távon nem kötheti össze magyar barátjával a sorsát, bár a szíve együtt dobog a forradalommal.

Brome regénye Rajk László újratemetésének előestéjén kezdődik, és valamikor november végén, Nagy Imréék elrablása után fejeződik be. Bár a részleteket illetően Brome gyakran téved, a Rajk-temetés vagy október 23-a megjelenítése elég pontos, az utcai harcok leírása érzékletes, realiztikus. Érdemes a regény 60. oldaláról idézni egy mondatot: a hajdani szocialista úgy érzi, „az átlagpolgárok ezreinek ez a spontán felkelése” a történelmi szintézis antitézisének jelenti, s így „minden eddiginél jobban igazolja Marxt”!

Így érkezünk el 1976-hoz, a forradalom 20. évfordulójához. Mint már jeleztem, 1968 az az emeltyű, ami megint előtérbe hozza a magyar forradalmat. A párizsi *Irodalmi Újság* a sztálinista funkcionáriusból revizionista emigráns lapszerkesztővé vált Jiří Pelikannal közöl interjút, aki ezt mondja: „Nem vitás [...], hogy a csehszlovák fiatalok koponyájában a magyar események és viták ültették el azt a magot, amely a prágai tavasz kivirágzásához vezetett”²⁹. Az sem vitás, hogy egyrészt az 1976-os lengyelországi válság és a Munkásvédelmi Bizottság megalkakulása, másrészt a csehszlovák ellenzék létezése és az ellenük indított perek, illetve a Charta 77 aláírói ellen indított eljárás miatti magyar tiltakozás a hetvenes évek végére már kezdett olyan kapcsolatokat kialakítani, amelyek előrevetítették valamiféle közép-kelet-európai összefogás lehetőségét. De 1976 októberében az angol sajtó még nem erre figyelte föl, hanem arra, hogy Magyarországon népszerű lett Kádár János, és dűl a „gulyáskommunizmus”. De mielőtt elemeznénk az angol és az amerikai lapok 1976-os „emlékezéstechnikáját”, hadd mondjam el, mi döböntett meg a legjobban e lapok forgatásakor. Az, hogy még a legszínvo-

28 London, 1969, Cassell.

29 Vadnay Zsuzsa: A magyar forradalom ültette el azt a magot, amelyikből a Prágai Tavasz kivirágzott. Beszélgetés Jiří Pelikannal, a csehszlovák „Listy” főszerkesztőjével. *Irodalmi Újság*, 1976. szeptember-október, 3. o.

nalasabbak is tele voltak tárgyi tévedésekkel, vagyis hogy mennyire befolyásolja az emlékezetet az idő porának és rozsdájának lerakódása.

Kezdjük az angol lapokkal: a *The Times* és a *The Guardian* is több cikkben emlékezik meg a magyar forradalomról és az orosz beavatkozásról. De az utóbbi napilap október 23-i számában olvasható rövid vezércikk azt állítja, hogy Gerő Ernő rádióbeszéde „hazugul békítő beszéd” (*deceitfully conciliatory speech*) volt, valamint hogy a 16 pont közül az egyik Rákosi Mátyás leváltását (!) követelte. A cikk kicsengése persze pozitív: azzal végződik, hogy a magyarországi és a csehszlovákiai szovjet beavatkozás „minden másnál jobban befeketítette a kommunisták imázsát”. Ugyanez a lapszám közli Philip Alexander cikkét Budapestről *Modified rhapsody* címmel, amelyben az angol újságíró arról számol be, hogy 1963-as látogatásához képest mennyivel jobban élnek most a magyarok: „a fogyasztói forradalom megbékítette őket”. Igaz, a lakáshelyzet még mindig súlyos, de a korai hatvanas évekre jellemző nyugtalanság elcsitult, mert az emberek mosógépet tudnak venni, és minden három évben kapnak útlevelet, hogy Nyugatra utazzanak. Az *Observer* forradalommal kapcsolatos közleménye eléggé kétértelmű. Képet közöl egy Mosonmagyaróvárott meghincselt államvédelmi tisztről ezzel a szöveggel: „Egy ember brutális vége Magyarország reményteljes napján”. Mindjárt ezután William Shawcross arról értekezik, hogy Salamon Pál, „az egyik vezető magyar forgatókönyvíró” azzal ünnepelte a forradalom 20. évfordulóját, hogy disszidált. Ez ugyan sokaknak furcsa, hiszen úgymond „1956 keserősége felszívódott”, és bár Salamon nem élt rosszul, nem szerette a magyar cenzúrát, emiatt maradt külföldön. Ebben a Shawcross-cikkben is van, ha nem is tévedés, de egy érdekes csúsztatás, ami csak Salamon Pál szemléletét tükrözi, nem a tényeket: „A felkelés után – írja Shawcross – Kádár János azokkal az intellektuelekkel való megbékélés politikájába kezdett, akik korábban összefogtak a munkásokkal a lázadásban.” Ez enyhén szólva nem igaz: hacsak a Gáli–Obersovszky-ügyben hozott ítéletet és a Déry–Háy–Zelk–Tardos-pert nem tekintjük Kádár megbékélési kísérletének.

A *Sunday Times* 1976. október 24-én megjelent száma Bill Lomax fontos könyvéről, a *Hungary 1956*³⁰-ról közölt recenzióval „emlékezik” a forradalomra. A recenzens, Noel Barber szerint Lomax azt igyekszik bizonyítani, hogy 1956 a munkások, nem pedig az „frók és politikusok” forradalma volt. Úgy gondolja, hogy ez a tétel csak félig bizonyítható, mert igaz ugyan, hogy a munkások „megváltoztatták a felkelés irányát”, de Hruscovnak is igaza volt abban, hogy ha tíz magyar író korábban falhoz állítanak, nem lett volna forradalom. Barber egyébként igazságtalanul hányja Lomax szemére, hogy elfogadja a 2700 halotról szóló hazai statisztikát, amikor korábban a legtöbben 20 ezer halotról beszéltek (és megjegyzem, egyes angol történelemkönyvekben még a nyolcvanas években is ez az erősen eltúlzott szám szerepelt), továbbá amiatt is bírálja Lomaxot, hogy nem foglalkozik az Egyesült Nemzetek szerepével (illetve erőtlenségével) a magyar forradalom elbukásában. Barber szerint Hamarskjöld súlyos hibát követett el, amikor Budapest helyett Kairóba látogatott, mert jelenléte Budapesten „megállíthatta volna a szovjet tankokat”. Lomax legfontosabb tételével – hogy a „politikusok lemaradtak a munkások mögött” – Barber egyetért, mondván, ez nem meglepő, hiszen „ez a felkelés nem a kommunizmus ellen irányult, hanem egy kommunista felkelés volt a monolitikus sztálinizmus ellen”, és „szegény Nagy Imre” nem is akart részt venni benne, csak „elsodorták az események”. Ezt a véleményét azzal próbálja (többek között) megindokolni, hogy „amikor a felkelés kitört – figyeljük a fogalmazást – [Nagy] szándékosan kimaradt belőle, Balaton melletti szőlőjében tartózkodva”. Ami ennél is kínosabb, az a Bar-

30 London, 1976, Allison–Busby. Magyarul lásd például Bill Lomax: *Magyarország 1956*. Ford. és kiegészítette Krassó György. Budapest, 1989, Aura.

ber-kritika alatt közölt fénykép, amely állítólag egy „halott magyar szabadságharcost”, de valójában egy agyonlőtt ÁVH-st ábrázol – ez azonnal felismerhető az egyenruhájáról, csizmájáról és az arca mellé helyezett Rákosi-képről! (Kíváncsi lennék rá, vajon Noel Barber látta-e ezt a képet közlés előtt, s ha igen, hogyan egyezhetett bele annak ilyen felhasználásába?)

A nagy amerikai lapok közül az *International Herald Tribune* közölt hosszú cikket Magyarországról egy Michael Getler nevű tudósító tollából. Getler cikkének már a második bekezdésében olyan tévedés áll, amely a magyar olvasó szemében az egész cikk hitelét megingatja: azt írja, látta azt az egyszerű táblát, amelyet a Köztársaság téri pártház védőinek emlékére állítottak, akiket „a csőcselék géppuskázott le, amikor 1956. október 23-án elhagyták az épületet”. Vagyis Getler nem vette magának a fáradságot, hogy figyelmesen átolvassa az 1956-ra vonatkozó irodalmat vagy akár a korabeli amerikai lapok jelentéseit. Kádáról ezek után csak jót ír, azzal kezdve, hogy „az 1956. októberi felkelés alatt került uralomra” (ez arra a gyanútlan, ám eléggé dehonesztáló kérdésre emlékeztet engem, amelyet nem egy angol tett föl nekem az évek során: „Did you leave Hungary during the troubles?” vagy „during the uprising?”, s amelyre mindig az volt a válaszom, hogy „én a forradalom leverése után jöttem el Magyarországról, nem a forradalom alatt”). Getler névtelen informátorai szerint a magyarok kijózanodtak, és történelmük „első politikai realitájának” tekintik Kádárt, mert nagyobb játékteret nyert a magyaroknak, s mert tőle függ a „gulyáskommunizmus” további sorsa. A Kádár-rendszer relatív jólétet és nyugati beruházásokat teremtett – például Budán már építik a Hilton Hotelt. Getler azért megemlíti a magyar kompromisszum árát is a cikke végén: a szocializmus alaptételei, illetve a szovjetek irányította külpolitika nem képezhetik vita tárgyát. Azt is mondja, hogy a nyugati diplomaták szerint a magyarok 1956 óta „nagy politikai apátiában” szenvednek.

Az összes 1976-os angol cikk közül Michael Cockerell BBC-tudósító szövegét találtam a legintelligensebbnek. Nemcsak azért, mert rámutat a viszonylagos magyar jólét mögötti óriási eladósodásra (azt írja, a magyarok már egybillió fontnál többel tartoznak a Nyugatnak), hanem mert a szenvedélyes, magyarokat dicsérő újságírói klisék helyett rámutat az általános emlékezethiányra, amnéziára, amelyben az ország szenved. Ezt írja: „Magyarországon egy téma még ma is tabu. Az emberek nyilvános helyen nem beszélnek 1956-ról. Ez az emlék egy »Ne nyisd ki!« feliratú dobozba van zárva. Ez olyan évforduló, amelyet nem fogunk megünnepegni – mondta egy pártfunkcionárius. – Talán még ma is túl fájdalmas vagy veszélyes visszaidézni a 20 évvel ezelőtti forró napokat [...], amikor egy kommunista rendszert belülről megdöntöttek.” Ezek után Cockerell is dicséri Kádár pragmatizmusát, de leszögezi: „20 évvel később 1956 egyes követelései teljesültek [...], de Magyarországon hivatalos statisztikák szerint tavaly még mindig ezer embert hörtönöztek be politikai okokból [...], és még mindig négy szovjet hadosztály állomásozik »ideiglenesen« Magyarországon.”³¹

Bill Lomax könyvét Magyarországon jól ismerik, ezért talán nem kell vele részletesebben foglalkoznom. A könyvnek már a nyolcvanas években több magyar kiadása készült, mindegyik Krassó György fordításában és kiegészítő jegyzeteivel.³² Krassó az 1989-es első legális magyarországi kiadás egyik előszavában (A fordító megjegyzései címmel) „a magyar forradalomról írt [...] mindeddig a legtárgyilagosabb és legjobb tájékoztatást nyújtó munkának” nevezi Lomax könyvét, bár megjegyzi, hogy „Lomaxot saját marxista szemlélete is sokszor tévútra viszi: hajlamos rá, hogy alábecsülje a forradalom demokratikus politikai vívmányait”. Mint már

31 *The Listener*, 1976. október 21.

32 *Magyarország 1956-ban*. Párizs, 1982, Magyar Füzetek. /Adalékok az újkori magyar történelemhez 1./; *Magyarország 1956*. Calgary, 1982, Magyar Szabadságharcos Világszövetség; Budapest, 1986, AB Független Kiadó; Budapest, 1989, Aura; *Magyarország 1956-ban*. Budapest, 1989, Tudósítók.

jeleztem, Lomax fő tézise az, hogy 1956 elsősorban a munkásosztály forradalma volt, Krassó viszont úgy véli, több mozgalom harcolt a sztálinizmus ellen, s az értelmiségi elit inkább csak reformokat akart, míg a nép „egy olyan új, demokratikus, de a dolgozók öngazgatásán alapuló társadalmat próbált teremteni, amelyre sem Nyugaton, sem Keleten nincsen példa”. Attól tartok, itt Krassó György is elvetette kicsit a sulykot, túlbecsülve a munkásosztály egységét, illetve törekvéseinek tudatosságát: a munkástanácsok igazából csak a forradalom utóvédharcaiban kerültek előtérbe, egyfajta demokratikus „minimumbázisként” a visszaállított egypártrendszer keretei között. Emiatt a munkástanácsok politikai és gazdasági hatalmán alapuló szocialista demokrácia megmaradt az utópisztikus elképzelések történelmi lomtárában.

1981-et, a forradalom 25. évfordulóját a párizsi *Magyar Füzetek* egy tematikus szám összeállításával ünnepelte,³³ amelybe két angol szerző tanulmánya is bekerült magyar fordításban: Hugh Seton-Watson egy 1977-es szövege (eredetileg a Király Béla és Jónás Pál által szerkesztett *The Hungarian Revolution of 1956 in Retrospect*³⁴ című tanulmánygyűjtemény bevezetője), valamint Bill Lomax egy újabb, helyenként Krassó Györggyel vitázó írása: Az értelmiség forradalma vagy a munkásoké? Seton-Watson érdekes módon nemcsak azt szögezi le, hogy az 1956 októberében történt népmegmozdulás forradalom volt, hanem azt is, hogy ha volt ellenforradalom, akkor azt szovjet segítséggel a Kádár-csoport hajtotta végre. Az angol történész egyébként győztesnek tartja a forradalmat, hiszen „szétzúzta a Rákosi–Gerő-féle rezsimet [...]. Olyan vívmány volt ez, amin semmi sem változtathat.”³⁵

Az angol könyvkiadás ezzel szemben David Irving könyvének megjelenésével igyekezett kielégíteni az 1956-tal kapcsolatos olvasói igényeket. Az *Uprising! One Nation's Nightmare* (Felkelés! Egy nép lidércnyomása) című könyv geneziséről nemrég jelent meg Mink András hasznos tanulmánya³⁶. Már az 1956-os kézikönyv bibliográfiája elég jól összefoglalja, mi van Irving könyvében: „A hivatalos magyar támogatást élvező szélsőjobboldali angol szerző azt sugallja, hogy az 56-os népfelkelés nemcsak a sztálinista rendszer magyarországi képviselői, hanem a zsidóság ellen is irányult”³⁷. Ezt a véleményt nemcsak Hugh Seton-Watson, de a forradalom összes többi történésze is élesen elutasítja – a forradalomban az volt a meglepő, mennyire hiányzott belőle a Magyarországon más politikai változásoknál általában jellemző antiszemitizmus.

Így érkezünk el 1986-hoz, amikor újra fellángol a nyugati érdeklődés 1956 iránt. Ennek több oka van: az egyik az, hogy időközben a szovjet csapatok súlyos veszteségeket szenvedtek Afganisztánban, hogy a politikai nyugtalanság egész Kelet-Európára kiterjedt, és hogy Gorbacsov meghirdette a *glasznosztj* és *peresztrojka* politikáját, más szóval az egész térségben változások szele fújdogál. A londoni *The Times* 1986 októberében összesen kilenc cikkben foglalkozik Magyarországgal. Vannak köztük írások, ahol a cím a változatlanúságot hangsúlyozza: 1956 tabuja változatlanul el van temetve, vagy a Kádár-rendszer eredményeit: Hogyan változott meg az élet Magyarországon 1956 óta, de vannak más, érdekesebb hírek is, például az október 20-i számban: „Dissidents from four Eastern bloc countries issue proclamation to mark 30th anniversary” (Négy keleti táborba tartozó ország másként gondolkodóinak nyilatkozata a 30. évfordulóra). Ugyanerről a *The Guardian* is beszámol, Misha Glenny, a lap bécsi

33 *Magyar Füzetek 9–10.* Szerk. és a kiadásért felelős Kende Péter. Párizs, 1981, Malakoff–Dialogues Européens. (A továbbiakban *Magyar Füzetek 9–10.*)

34 Boulder, 1978, East European Quarterly. /East European Monograph Series 40./

35 *Magyar Füzetek 9–10.* 57. o.

36 David Irving and the 1956 Revolution. *Hungarian Quarterly*, 2000. tél, 117–128. o.

37 1956 kézikönyve. [II. köt.] *Bibliográfia.* Főszerk. Hegedűs B. András. Budapest, 1996, 1956-os Intézet, 58. o.

tudósítója szerint ez a nyilatkozat „a koordináció diadala”³⁸, s ebben döntő szerepe van a magyarországi demokratikus ellenzéknek. Ugyancsak Glenny írja a lap október 24-i számában, hogy a magyar kormány „elégge nyugtalannak látszik azzal kapcsolatban, hogyan ünneplik majd meg a forradalmat” – mármint az ellenzékiek. Mint tudjuk, erre nem volt különösebb okuk, hiszen az ellenzék zárt körű konferenciával és nem nagy utcai tüntetéssel ünnepelte a 30. évfordulót – az utóbbira még kellett várni vagy másfél évet.

Az egyik legérdekesebb emlékező cikk az angol sajtóban alighanem Neal Aschersoné³⁹ volt. Ascherson lengyel szakértő, meg is tanult lengyelül, így érthető, hogy írása elsősorban a lengyelekre koncentrál. Megtudjuk például azt, hogy Hruscsov híres titkos beszédének szövegét egy kommunista pártfunkcionárius, Stefan Staszewski juttatta el Nyugatra; ami pedig a lengyel kommunista párt, a LEMP politikáját illeti, Ascherson úgy véli, hogy az 1955–1956-ban ügyesebb volt a magyar párténál. Ebben persze segített a poznaí munkásfelkelés tapasztalata, illetve traumája; igaz, hogy a lengyel államvédelem később is (legalább kétszer, 1969-ben és 1976-ban) belelőtt a tüntető tömegbe, de 1956-ban a Gomulka-féle pártvezetés még ki tudta használni a szovjet politika ingadozásait a saját (és részben a lengyel nép) hasznára. Ascherson így zárja írását (amelynek lényegével egyet is értek): „Bár Magyarországot Kádár János ma toleránsan és ravasz ügyességgel vezeti, végső soron Lengyelország mégis egészségesebb.” (Igen, mert időközben, 1980–1981-ben a lengyelek a Szolidaritás jóvoltából belekóstoltak valamiféle szólás- és sajtószabadságba, s az ilyen élmények a Jaruzelski-rezsim alatt sem mentek feledésbe...)

1986-ban, úgy gondolom, csak egyetlen könyv jelent meg Londonban, amely emléket kívánt állítani a forradalomnak, Reg Gadney fotóriporter albuma.⁴⁰ A gyűjtemény, amelyhez Mikes György írt előszót, október 23-tól november 4-ig követi az eseményeket, fényképekkel illusztrálva minden napot. A legelső képen egy fiatalember látható, amint magasra emelt kalapáccsal veri Sztálin ottmaradt csizmáját a „Csizma téren”. Mikes előszava több szempontból érdekes. Elmond egy 1956-os anekdotát, hogy Arthur Koestler felhívta őt október 24-én reggel, hogy menjenek el a magyar követséghez, és téglákkal verjék be az ablakait. Mikes erre nem vállalkozott, de másnap azt hallotta, hogy az ablakokat valóban beverték. Mikes szerint 1956 már történelem, és a magyarországi fiatalok is annak tekintik. Ugyanakkor úgy gondolja, hogy ezek a fiatalok és az egész világ tudja: „1956 eseményei [...] meghatározó pillanatot jelentettek a modern történelemben. A szovjet birodalom [...] sohasem tért magához abból a sokkból, amit akkor szenvedett”. Továbbá Kádár sem folytathatott volna „elég liberális” politikát Magyarországon – és itt sajnos a már öregedő Mikes megpróbálkozik a kör négyszögeztetésével, amennyiben kijelenti, hogy bár Kádár János „hűséges kommunista”, de ugyanakkor „jó hazafi”, aki „megőriz annyit a magyar jellemből és hagyományból, ami a körülmények között lehetséges”. Mármint nem kellett valakinek a demokratikus ellenzékhez tartoznia ahhoz, hogy ezt a kijelentést kétségbe vonja – gondolom, a lakitelki tábor is ellenkező premisszákból indult ki, amikor Kádár leváltásában reménykedett.

Összegezve a mondottakat, bár az 1956-os magyar forradalom relevanciaszintje a hatvanas években lesüllyedt, a hetvenes és a nyolcvanas években egyre emelkedő irányt mutatott Nyugaton, különösen az angol nyelvű sajtóban és irodalomban. Úgy gondolom, befejezésül Szász Bélát kell idéznem, aki az *Irodalmi Újság* egyik 1981-es számában ezt írta: „a magyar forradalom vízbe hajított kő volt, amely egyre szélesebbre gyűrűző hullámokat vetett.” Még a mi csónakunkat is ez a hullámverés viszi tovább.

38 *The Guardian*, 1986. október 20.

39 *Observer*, 1986. október 26.

40 *Cry Hungary! Uprising 1956*. London, 1986, Weidenfeld and Nicolson Ltd.